

**บทบาทของสมาชิกสภาสตรีในการเคลื่อนไหวผลักดันสิทธิสตรีใน
รัฐธรรมนูญ: ศึกษากรณีคุณหญิงนันทกา สุประภาตะนันท์***
**The Role of Female Members of Parliament
to Call for Women's Rights in the Thai Constitution:
Case Study of Khunying Nanthaka Supraphatanan**

ธีรนนท์ ธีระธนากร**

Theranun Therathanakorn

อ.ดร.กนิษฐา ชิตช่าง***

Dr. Kanitha Chitchang

บทคัดย่อ

บทความนี้มีวัตถุประสงค์เพื่อศึกษาการเคลื่อนไหวผลักดันสิทธิสตรีในที่ประชุมจัดทำร่างรัฐธรรมนูญ เพื่อให้รัฐธรรมนูญฉบับต่างๆระหว่าง พ.ศ. 2521-2538 มีถ้อยคำที่เป็นการรับรองสิทธิสตรี โดยมุ่งให้ความสนใจกับภูมิหลังและบทบาทในการนำเสนอและผลักดันสิทธิสตรีของคุณหญิงนันทกา สุประภาตะนันท์เนื่องจากคุณหญิงนันทกาเป็นสมาชิกสภาสตรีที่มีบทบาทในการเรียกร้องผลักดันให้มีการรับรองสิทธิสตรีในช่วงเวลาดังกล่าวมาโดยตลอด ทั้งนี้ การนำเสนอและการเรียกร้องสิทธิสตรีในที่ประชุมจัดทำร่างรัฐธรรมนูญ ร่วมกับการเคลื่อนไหวรณรงค์สิทธิสตรีภายนอกสภา ความเอื้ออำนวยของสถานการณ์ทางการเมืองและสังคมภายในประเทศ รวมทั้งการเมืองและกระแสสิทธิสตรีในเวทีสากล ล้วนเป็นปัจจัยที่ส่งผลให้มีการรับรองสิทธิสตรีในรัฐธรรมนูญ การนำเสนอเรียกร้องสิทธิสตรีในที่ประชุมจัดทำร่างรัฐธรรมนูญมีความสำคัญในแง่ที่เป็นการเปิดประเด็นให้ที่ประชุมฯ ได้มีการพิจารณาและลงมติ

* บทความนี้เป็นส่วนหนึ่งของวิทยานิพนธ์เรื่อง “การเคลื่อนไหวเพื่อสิทธิสตรีในรัฐธรรมนูญไทยระหว่าง พ.ศ. 2521-2540”

This article is a part of the author's thesis “The Movements for Women's Rights in Thai Constitutions between 1978-1997”.

** นิสิตหลักสูตรมหาบัณฑิต ภาควิชาประวัติศาสตร์ มหาวิทยาลัยเกษตรศาสตร์

Master's degree student, Department of History, Kasetsart University.

Corresponding author, e-mail: limp_1985@hotmail.com

*** อาจารย์ที่ปรึกษาวิทยานิพนธ์, อาจารย์ประจำ ภาควิชาประวัติศาสตร์ คณะสังคมศาสตร์ มหาวิทยาลัยเกษตรศาสตร์

Thesis advisor, lecturer at the department of History, Faculty of Social Sciences, Kasetsart University.

เพื่อให้มีกฎหมายคุ้มครองสิทธิสตรีอย่างชัดเจนต่อไป

คำสำคัญ: สมาชิกสภาสตรีคุณหญิงนันทกา, สุประภาตะนันท์สิทธิสตรีในรัฐธรรมนูญการเรียกร้องสิทธิสตรี

Abstract

The purpose of this article is to study the calling for women's rights in Constitution-Drafting meetings between 1978-1995 in order to have a phrase on women's rights guarantee in the Thai constitution, specifically on the background and the role of Khunying Nanthaka Supraphatranan during this period. Khunying Nanthaka was a female Member of Parliament who played a leading role in constantly calling for women's rights. Thus, this action together with a women's rights campaign outside the Thai Parliament, and good assistance from political and social situation, including world politics and women's rights international trends are the causes that produced a women's rights guarantee in the Thai constitution. The importance of calling for women's rights in Constitution-Drafting meetings was to bring attention to this issue and to promote women's rights issue to subsequent meetings consideration and making laws to protect women's rights.

Keywords: female members of parliament, khunying Nanthaka Supraphatranan, women's rights in constitution, calling for women's rights

ความนำ

การรับรองสิทธิสตรีอย่างชัดเจนในรัฐธรรมนูญด้วยข้อความว่า “ชายและหญิงมีสิทธิเท่าเทียมกัน” ไว้ในหมวดที่ว่าด้วยสิทธิและเสรีภาพของชนชาวไทย ซึ่งเป็นหมวดที่มีสภาพบังคับให้รัฐต้องกระทำนั้น มีความสำคัญในแง่ของการให้หลักประกันและการคุ้มครองทางกฎหมายอย่างกว้างขวางครอบคลุมแก่สตรีว่าจะได้รับสิทธิและโอกาสในด้านต่างๆ อย่างเท่าเทียม ไม่ถูกกีดกันและเลือกปฏิบัติ เพราะความเป็นหญิง ทั้งนี้ เนื่องจากกฎหมายรัฐธรรมนูญเป็นกฎหมายสูงสุดที่บัญญัติของกฎหมายอื่นใดจะมาขัดกับบทบัญญัติในรัฐธรรมนูญไม่ได้ ทั้งยังเป็นการยากที่จะตรวจสอบติดตามหากกฎหมายและระเบียบข้อบังคับที่มีอยู่มากมายในทุกวงการอันแสดงให้เห็นความไม่เสมอภาคเท่าเทียมระหว่างชายและหญิงมาเรียกร้องปรับปรุงแก้ไขได้ทีละเรื่อง (สุธีรา ทอมสัน และ เมทินี พงษ์เวช, 2539: 13-14) การรับรองสิทธิสตรีในรัฐธรรมนูญ จึงเป็นการวางกรอบสำหรับการแก้ปัญหาเรื่องความไม่เสมอภาคและการเลือกปฏิบัติต่อสตรีทางกฎหมายในระยะยาว นอกจากนี้ยังเป็นสิ่งที่แสดงให้เห็นว่าสังคมไทยได้ให้ความสำคัญตระหนักในเรื่องของสิทธิมนุษยชนอีกด้วย

การรับรองและคุ้มครองสิทธิสตรีอย่างชัดเจนได้ปรากฏเป็นครั้งแรกในมาตราที่ 28 ของรัฐธรรมนูญฉบับ พ.ศ. 2517 (ราชกิจจานุเบกษาฉบับพิเศษ, 2517: 13) อันเป็นผลมาจากการเคลื่อนไหวผลักดันของบุคคล กลุ่ม องค์กร และสมาคมต่างๆ ที่ได้ดำเนินงานผลักดันทั้งภายในและภายนอกที่ประชุมจัดทำร่างรัฐธรรมนูญในช่วงเวลาที่บรรยากาศทางสังคมและการเมืองทั้งภายใน¹และภายนอกประเทศ² มีความเอื้ออำนวย ซึ่งการที่รัฐธรรมนูญฉบับ พ.ศ. 2517 มีถ้อยคำที่ให้การรับรองสิทธิที่เท่าเทียมของสตรีได้ส่งผลให้เกิดการแก้ไขกฎหมายและกฎระเบียบในพื้นที่ต่างๆ เพื่อเปิดโอกาสให้แก่สตรี เช่น กระทรวงกลาโหม ได้ยกเลิกระเบียบที่กำหนดให้นายทหารหญิงสามารถได้รับยศสูงสุดได้แค่นายพันโทและให้นายทหารหญิงที่มีความเหมาะสมสามารถเลื่อนยศเป็นนายพลได้ รวมทั้งการยกเลิกข้อบังคับบางประการของกรมการปกครองเพื่อเปิดโอกาสให้สตรีเป็นผู้ใหญ่บ้านรวมถึงปลัดอำเภอได้ เป็นต้น (จิตติมา พรอรุณ, 2538: 234-241) ดังนั้น จากผลในด้านดีที่มีต่อสตรี จึงทำให้ในกระบวนการร่างรัฐธรรมนูญฉบับต่อๆ มา ได้ปรากฏการเคลื่อนไหวผลักดันทั้งภายในและภายนอกรัฐสภา เรียกร้องให้มีการบรรจุข้อความที่เป็นการรับรองสิทธิสตรีอย่างชัดเจนไว้ในรัฐธรรมนูญ อนึ่งบทความนี้เลือกที่จะศึกษาการเคลื่อนไหวผลักดันสิทธิสตรีในรัฐธรรมนูญภายในรัฐสภา โดยมุ่งให้ความสนใจกับภูมิหลังและบทบาทในการผลักดันให้มีการรับรองสิทธิสตรีไว้ในรัฐธรรมนูญของคุณหญิงนันทกา สุประภาตะนันท์ เป็นสำคัญ

วัตถุประสงค์ของการวิจัย

บทความนี้ศึกษาบทบาทของสมาชิกสภาสตรีในการผลักดันการรับรองสิทธิสตรีในที่ประชุมจัดทำร่างรัฐธรรมนูญฉบับ พ.ศ. 2521 ฉบับ พ.ศ. 2534 และ ฉบับ พ.ศ. 2534 แก้ไขเพิ่มเติม พ.ศ. 2538 โดยมุ่งให้ความสนใจในภูมิหลังและบทบาทของคุณหญิงนันทกา สุประภาตะนันท์ สมาชิกสภาสตรีผู้ซึ่งมีบทบาทในการเคลื่อนไหวผลักดันให้ร่างรัฐธรรมนูญทั้ง 3 ฉบับ มีบทบัญญัติอันประกอบด้วยถ้อยคำที่เป็นการรับรองคุ้มครองสิทธิสตรี ทั้งนี้ การเคลื่อนไหวผลักดันให้มีการรับรองสิทธิสตรีภายในที่ประชุมจัดทำร่างรัฐธรรมนูญมีความสำคัญในแง่ที่เป็นการนำเสนอเปิดประเด็นให้ผู้ที่มีส่วนเกี่ยวข้องกับการกระบวนการกำหนดเนื้อหาและจัดทำรัฐธรรมนูญได้มีการร่วมกันพิจารณา แสดงความคิดเห็น และลงมติในเรื่องการบรรจุข้อความอันเป็นการรับรองสิทธิสตรีไว้ในรัฐธรรมนูญ

วิธีศึกษาวิจัยและการเก็บรวบรวมข้อมูล

บทความวิจัยชิ้นนี้เป็นการวิจัยเชิงเอกสาร โดยทำการเก็บรวบรวมข้อมูลจากเอกสารราชการ รายงานการประชุมซึ่งเกี่ยวข้องกับกระบวนการจัดทำและการประกาศใช้รัฐธรรมนูญฉบับ พ.ศ. 2521-2538

¹ สภาพบรรยากาศทางการเมืองและสังคมที่เปิดกว้างและเป็นประชาธิปไตยอย่างสูง ซึ่งเป็นผลจากเหตุการณ์เรียกร้องประชาธิปไตยและขับไล่รัฐบาลทหารของปัญญาชนและประชาชนใน พ.ศ. 2516

² การผนึกกำลังร่วมกันขององค์กรสตรีในเวทีระหว่างประเทศ เพื่อผลักดันให้องค์การสหประชาชาติให้ความสนใจกับประเด็นสตรีและจัดเตรียมการประกาศปีสตรีสากล

รวมถึงวิทยานิพนธ์ รายงานผลการศึกษาวิจัย หนังสือ และตำราอันเกี่ยวกับสถานภาพของสตรีในสังคมไทย สิทธิสตรี และการเคลื่อนไหวเพื่อสิทธิสตรี

ภูมิหลังของคุณหญิงนันทกา สุประภาตะนันท์

คุณหญิงนันทกา สุประภาตะนันท์ เป็นบุคคลที่มีตำแหน่งในทางนิติบัญญัติอันเกี่ยวข้องกับกระบวนการร่างรัฐธรรมนูญในหลายสมัย ได้แก่ สมาชิกนิติบัญญัติแห่งชาติ ชุด พ.ศ. 2520 ซึ่งมีหน้าที่พิจารณาและจัดทำร่างรัฐธรรมนูญฉบับ พ.ศ. 2521 สมาชิกสภานิติบัญญัติแห่งชาติชุด พ.ศ. 2534 ซึ่งมีหน้าที่พิจารณาและจัดทำร่างรัฐธรรมนูญฉบับ พ.ศ. 2534 ตลอดจนสมาชิกวุฒิสภา พ.ศ. 2535-2543 โดยในช่วงที่ดำรงตำแหน่งทางนิติบัญญัติดังกล่าวได้มีบทบาทในการผลักดันให้ร่างรัฐธรรมนูญมีการรับรองสิทธิสตรีในที่ประชุมพิจารณาจัดทำร่างรัฐธรรมนูญอยู่หลายครั้ง

ก่อนที่จะกล่าวถึงบทบาทของคุณหญิงนันทกา สุประภาตะนันท์ ในการเคลื่อนไหวผลักดันสิทธิสตรีในที่ประชุมพิจารณาจัดทำร่างรัฐธรรมนูญฉบับต่างๆ ในช่วง พ.ศ. 2521-2538 จะกล่าวถึงภูมิหลังและประสบการณ์การทำงานของคุณหญิงก่อน ทั้งนี้เพื่อเป็นการให้ข้อมูลพื้นฐาน อันแสดงให้เห็นถึงที่มาของแนวคิดที่มีอิทธิพลและส่งผลต่อการการเคลื่อนไหวผลักดันสิทธิสตรีในที่ประชุมพิจารณาจัดทำร่างรัฐธรรมนูญของคุณหญิงนันทกาในเวลาต่อมา

คุณหญิงนันทกา สุประภาตะนันท์ เกิดที่กรุงเทพมหานคร ในปี 2461 มีชื่อและนามสกุลเดิมว่านางสาวนันทกา สวัสดิ์ชูโต สมรสกับนายธวัช สุประภาตะนันท์ โดยภูมิหลังและประสบการณ์การทำงานของคุณหญิงมีความน่าสนใจหลายด้าน กล่าวคือ การที่คุณหญิงเกิดและเติบโตขึ้นในช่วงที่สังคมไทย โดยเฉพาะในส่วนของชนชั้นกลางในเมืองหลวงกำลังมีการเปลี่ยนผ่านแนวความคิดจากแบบจารีตไปสู่ความเป็นสมัยใหม่ รวมถึงการขยายตัวและการมีค่านิยมที่เล็งเห็นความสำคัญของการศึกษาสำหรับสตรีในหมู่ชนชั้นสูงและชนชั้นกลาง ตลอดจนการรวมกลุ่มของสตรี จัดทำนิตยสารสำหรับสตรีเพื่อเป็นปากเป็นเสียงให้แก่สตรี ในขณะที่บรรยากาศสังคมและการเมืองกำลังมีการสั่งสมกระแสอันเป็นการบั่นทอนและนำมาสู่การปฏิวัติเปลี่ยนแปลงการปกครองจากระบอบสมบูรณาญาสิทธิราชย์เป็นระบอบประชาธิปไตยใน พ.ศ. 2475 (นครินทร์ เมฆไตรรัตน์, 2540: 88-178) นอกจากนี้คุณหญิงยังเป็นสตรีรุ่นแรก ๆ ที่สมัครเข้าศึกษาในมหาวิทยาลัยวิชาธรรมศาสตร์และการเมือง ซึ่งคุณหญิงได้รับปริญญาธรรมศาสตร์บัณฑิตใน พ.ศ. 2481 อีกทั้งยังเป็นสตรีคนแรกที่ได้รับปริญญารัฐศาสตรมหาบัณฑิตจากคณะรัฐศาสตร์ มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์และการเมือง³ ใน พ.ศ. 2488 อีกด้วย

การที่คุณหญิงเกิดและเติบโตขึ้นในเมืองหลวงในช่วงเวลาที่กำลังมีการเปลี่ยนแปลงดังกล่าวเป็นปัจจัยหนึ่งที่ทำให้คุณหญิงได้รับอิทธิพลด้านแนวความคิดและมีโลกทัศน์ตามแบบสังคมสมัยใหม่ โดยเฉพาะในเรื่องค่านิยมของสังคม ซึ่งเริ่มเปิดโอกาสให้แก่สตรีและให้ความสำคัญกับสถานภาพและบทบาทของสตรีมากขึ้น ตลอดจนการซึมซับเอาแนวคิดแบบสังคมสมัยใหม่ที่เชื่อมั่นในหลักสิทธิเสรีภาพ ความเสมอภาคเท่าเทียม และความสามารถของมนุษย์ในการสร้างฐานะตามความรู้ความสามารถส่วน

³ คณะรัฐศาสตร์ มหาวิทยาลัยวิชาธรรมศาสตร์และการเมือง ก่อตั้งขึ้นใน พ.ศ. 2482

บุคคล ต่อต้านหลักการของสังคมจารีตที่ยึดถือชาติกำเนิดเป็นสำคัญ ประกอบกับการเข้าศึกษาในมหาวิทยาลัยวิชาธรรมศาสตร์และการเมือง⁴ ซึ่งเป็นเป็นผลพวงของการปฏิวัติเปลี่ยนแปลงการปกครอง พ.ศ. 2475 และมีวิวัฒนาการในช่วง 10-15 ปีแรกควบคู่มากับการปกครองแบบใหม่ที่เน้นการมีรัฐธรรมนูญและความเป็นประชาธิปไตย เห็นได้จากวัตถุประสงค์และปรัชญาในการก่อตั้ง ตลอดจนหลักสูตรและการดำเนินงานของมหาวิทยาลัยที่วางอยู่บนหลักการของประชาธิปไตย ให้ความสำคัญกับการศึกษาทางด้านกฎหมาย การให้เสรีภาพและการเปิดโอกาสทางการศึกษาระดับสูง⁵ แก่ราษฎรทั่วไป อย่างเสมอภาคเท่าเทียมไม่ถูกเลือกปฏิบัติเพราะชาติกำเนิด ฐานะทางสังคม เพศ วัย และอาชีพ ผ่านสถาบันการศึกษาแบบใหม่ที่จัดการเรียนการสอนแบบตลาดวิชา จากสภาพแวดล้อมและบริบททางสังคมที่ได้กล่าวไป โดยเฉพาะการที่บทบาทและสถานะภาพของสตรีเริ่มเป็นที่ได้รับความสนใจ ตลอดจนการเข้าศึกษาในมหาวิทยาลัยวิชาธรรมศาสตร์และการเมืองที่เน้นการเปิดกว้างทางโอกาส และความเสมอภาคเท่าเทียมตามแนวคิดแบบประชาธิปไตย ได้หล่อหลอมและส่งผลให้คุณหญิงมีพื้นฐานทางความคิดที่ให้ความสำคัญกับกฎหมาย เชื่อมั่นในเรื่องความเสมอภาคเท่าเทียม การเปิดกว้างทางโอกาสในด้านต่างๆ ตามความสามารถและศักยภาพของแต่ละบุคคล ทั้งยังสนับสนุนแนวคิดสิทธิสตรี ทั้งนี้ แนวความคิดพื้นฐานเหล่านี้จะปรากฏให้เห็นเมื่อคุณหญิงได้มีโอกาสทำงานเพื่อยกระดับสิทธิและสถานะภาพของสตรีในเวลาต่อมา

ประเด็นที่น่าสนใจต่อมาคือ การเป็นสตรีที่ประสบความสำเร็จและมีความก้าวหน้าในการรับราชการ โดยคุณหญิงนันทกาได้เริ่มเข้ารับราชการใน พ.ศ. 2480 และได้ทำงานพิสูจน์ความสามารถและศักยภาพของตนเรื่อยมา ประกอบกับการที่คุณหญิงมีคติในการทำงานที่เน้นความมุ่งมั่นตั้งใจ ไม่คำนึงว่าตนเองเป็นผู้หญิง ซึ่งจากคุณวุฒิทางการศึกษา ทักษะคติ และความสามารถในการทำงานได้ส่งผลให้คุณหญิงเป็นข้าราชการสตรีที่มีความโดดเด่นและมีความเจริญก้าวหน้าในการรับราชการ เห็นได้จากการที่คุณหญิงเป็นข้าราชการสตรีคนแรกของประเทศไทยที่ได้ดำรงตำแหน่งปลัดเทศบาลนครกรุงเทพใน พ.ศ. 2506 ตลอดจนการเป็นข้าราชการสตรีไทยคนแรกที่ได้ดำรงตำแหน่งปลัดกรุงเทพมหานคร (นักบริหารระดับ 11) ในช่วง พ.ศ. 2516-2521 เป็นต้น

จากข้อมูลข้างต้น สะท้อนให้เห็นว่าคุณหญิงนันทกาถือเป็นสตรีแถวหน้าของสังคมไทย ที่มีความสามารถ ทั้งยังมีพื้นฐานแนวความคิดและมุมมองที่ก้าวหน้ากว่าสตรีและผู้คนส่วนใหญ่ในยุคสมัยเดียวกัน เห็นได้จากการที่คุณหญิงได้ให้ความสำคัญกับการศึกษา โดยเฉพาะด้านกฎหมายที่ในช่วงเวลานั้นยังไม่เป็นที่นิยมในหมู่สตรีทั่วไป ทั้งยังมีความตั้งใจ ทุ่่มเท และมุ่งมั่นในการทำงาน ไม่หยุดยั้งการพัฒนาตนเองจนประสบความสำเร็จในการรับราชการ สามารถก้าวขึ้นเป็นข้าราชการระดับสูง(นักบริหารระดับ 11) ได้ ซึ่งจากการพิจารณาข้อมูลทางสถิติในปี 2540 อันเป็นยุคที่ภาครัฐเปิดโอกาสในการรับราชการแก่สตรีมากขึ้น ทำให้ทราบว่ามีข้าราชการสตรีเพียงไม่กี่คนเท่านั้นที่จะสามารถก้าวขึ้นเป็น

⁴ ภายหลังการเปลี่ยนแปลงการปกครอง พ.ศ. 2475 คณะราษฎรได้ดำเนินการก่อตั้งมหาวิทยาลัยวิชาธรรมศาสตร์และการเมืองขึ้นใน พ.ศ. 2477

⁵ รวมถึงรายวิชาอื่นๆ ที่เคยเป็นวิชาต้องห้ามในช่วงก่อนการเปลี่ยนแปลงการปกครอง เช่น กฎหมายรัฐธรรมนูญ ลัทธิเศรษฐกิจและเศรษฐศาสตร์ เป็นต้น

ข้าราชการระดับสูง (ระดับ 9-11) ได้ และในบางปีไม่ปรากฏว่ามีข้าราชการสตรีคนใดสามารถก้าวขึ้นสู่การเป็นข้าราชการระดับสูงได้เลย (นัทธ กอร์ดอน, 2541: 36-37, 59)

ประสบการณ์อีกด้านหนึ่งที่น่าสนใจของคุณหญิงนันทกา คือ การมุ่งมั่นทำงานเพื่อยกระดับสิทธิและสถานภาพทางกฎหมายของสตรีในสังคมไทย โดยคุณหญิงนันทกาได้เริ่มทำงานด้านนี้มาตั้งแต่ พ.ศ. 2490 ในฐานะที่เป็นหนึ่งในผู้ร่วมประชุมก่อตั้งคณะนิติบัณฑิตและธรรมศาสตร์บัณฑิตหญิง ซึ่งต่อมาได้เปลี่ยนชื่อเป็น สมาคมบัณฑิตสตรีทางกฎหมายแห่งประเทศไทย โดยคณะนิติบัณฑิตฯ นี้มีคุณหญิงสุภัทรา สิงหลกะ เป็นแกนนำในการรวบรวมและชักนำบัณฑิตที่จบการศึกษาด้านกฎหมายจากมหาวิทยาลัยวิชาธรรมศาสตร์และการเมืองประมาณ 80-90 คน ให้มีการรวมตัวก่อตั้งเป็นคณะเพื่อรณรงค์การยกระดับสิทธิและสถานภาพทางกฎหมายของสตรี

ถึงแม้ว่าบทบาทของคุณหญิงนันทกา สุประภาตะนันท์ ในฐานะสมาชิกสมาคมบัณฑิตสตรีทางกฎหมายแห่งประเทศไทยที่ปรากฏในเอกสารและสิ่งพิมพ์ต่างๆ จะมีจำนวนไม่มาก แต่การที่คุณหญิงได้รับเลือกจากสมาชิกให้ดำรงตำแหน่งนายกสมาคมธรรมศาสตร์บัณฑิตหญิงแห่งประเทศไทยเป็นคนแรกใน พ.ศ. 2493 เป็นสิ่งที่สะท้อนให้เห็นถึงการยอมรับในบทบาทและความสำคัญของคุณหญิงที่มีต่อสมาคมฯ ได้เป็นอย่างดี รวมทั้งยังสะท้อนให้เห็นว่าคุณหญิงได้ให้ความสนใจกับการทำงานเพื่อยกระดับสิทธิและสถานภาพทางกฎหมายของสตรีมาก่อนที่จะมีตำแหน่งอันเกี่ยวข้องกับกระบวนการนิติบัญญัติ

เมื่อได้ทำการพิจารณาข้อมูลหลักฐานอันแสดงให้เห็นถึงบทบาทในการยกระดับสิทธิและสถานภาพของสตรีในกระบวนการนิติบัญญัติของคุณหญิงนันทกา โดยเฉพาะบทบาทในที่ประชุมจัดทำร่างรัฐธรรมนูญฉบับต่างๆ จะพบว่าในกรณีนี้คุณหญิงเป็นผู้ที่มีบทบาทเด่นชัด ทั้งยังเป็นแนวหน้าที่สำคัญของที่ประชุมที่ได้ทำการเสนอและผลักดันให้ร่างรัฐธรรมนูญฉบับต่างๆ มีถ้อยคำที่รับรองสิทธิสตรี ซึ่งการเรียกร้องผลักดันนี้ทั้งประสบผลสำเร็จและล้มเหลว อย่างไรก็ตามในบทความนี้จะกล่าวถึงและทำการวิเคราะห์บทบาทของคุณหญิงในการผลักดันสิทธิสตรีในร่างรัฐธรรมนูญแต่ละฉบับ ดังนี้

บทบาทของคุณหญิงนันทกาในการผลักดันสิทธิสตรีในกระบวนการร่างรัฐธรรมนูญฉบับ พ.ศ. 2521

กระบวนการร่างและการประกาศใช้รัฐธรรมนูญฉบับ พ.ศ. 2521 เป็นผลสืบเนื่องจากสภาพทางการเมืองและสังคมไทยที่ผันผวนเปลี่ยนแปลงถึง 3 รูปแบบในช่วงเวลาสั้นๆ เริ่มตั้งแต่ภายหลังการประกาศใช้รัฐธรรมนูญฉบับ พ.ศ. 2517 ที่ส่งผลให้สังคมและการเมืองไทยมีความเป็นประชาธิปไตยอย่างสูง เปิดกว้างต่อแนวคิดและกิจกรรมการเคลื่อนไหวทางสังคมต่างๆ จากการที่สังคมเปิดกว้างทางความคิดและการแสดงออก ได้ทำให้เกิดความขัดแย้งด้านแนวคิดทางการเมืองและสังคมของผู้คน จนใช้ความรุนแรงเข้ายุติปัญหา ปัญหาความขัดแย้งด้านแนวคิดได้เปิดทางให้กองทัพและการปกครองแบบอำนาจนิยมเข้ามามีอำนาจทางการเมืองการปกครองในเดือนตุลาคม พ.ศ. 2519 แต่การปกครองแบบอำนาจนิยมที่ควบคุมประชาชนและสื่อมวลชนอย่างเข้มงวดในช่วง พ.ศ. 2519-2520 กลับไม่เป็นที่ยอมรับจากทั้งภายในและภายนอกประเทศ อีกทั้งยังไม่สามารถแก้ไขยุติปัญหาของสังคมไทยได้ จึงนำมาสู่การรัฐประหารในเดือนตุลาคม พ.ศ. 2520 เพื่อให้มีการปรับเปลี่ยนการเมืองการปกครองไทยให้มีความเป็นประชาธิปไตยในลักษณะผสมผสานระหว่างอำนาจนิยมและประชาธิปไตย เน้นการประนีประนอม

ผ่อนคลายความเข้มงวดที่มีต่อประชาชนและสื่อมวลชน ซึ่งการเร่งรัดให้มีกระบวนการร่างรัฐธรรมนูญ และการเลือกตั้งทั่วไปขึ้นใหม่ภายใน 1 ปี หลังจากการรัฐประหารนั้นเป็นหนึ่งในแนวทางที่สำคัญอันสะท้อนให้เห็นถึงการปรับเปลี่ยนแนวทางการเมืองการปกครอง

กระบวนการร่างรัฐธรรมนูญฉบับ พ.ศ. 2521 เริ่มต้นด้วยการแต่งตั้งสภานิติบัญญัติแห่งชาติจำนวน 360 คน เพื่อทำหน้าที่ออกกฎหมาย สรรหาคณะกรรมการร่างรัฐธรรมนูญ ตลอดจนพิจารณา ร่างรัฐธรรมนูญที่คณะกรรมการการชดต่างๆ เสนอเข้าสู่สภา ในการนี้มีสตรีได้รับการแต่งตั้งให้เข้าเป็นสมาชิกสภานิติบัญญัติแห่งชาติทั้งสิ้น 9 คน หนึ่งในนั้นได้แก่ คุณหญิงนันทกา สุประภาตะนันท์ ที่เพิ่งจะได้รับแต่งตั้งให้เข้าร่วมเป็นสมาชิกสภานิติบัญญัติแห่งชาติเป็นครั้งแรก แต่ก็ทำได้มีความประหม่า ห้วนเกรงในการอภิปรายเสนอความเห็นให้ร่างรัฐธรรมนูญฉบับ พ.ศ. 2521 มีบทบัญญัติอันเป็นการรับรองสิทธิสตรี

ในกระบวนการร่างรัฐธรรมนูญฉบับ พ.ศ. 2521 คุณหญิงนันทกาได้มีบทบาทในการผลักดันสิทธิสตรีในร่างรัฐธรรมนูญอย่างมุ่งมั่นทุ่มเท เด็ดเดี่ยวและเต็มเปี่ยมไปด้วยพลังในการอภิปราย ทั้งในฐานะสมาชิกสภานิติบัญญัติแห่งชาติและกรรมการวิสามัญพิจารณาร่างรัฐธรรมนูญ โดยเมื่อร่างรัฐธรรมนูญของคณะกรรมการร่างรัฐธรรมนูญ ซึ่งเป็นร่างฯ ที่ไม่มีบทบัญญัติอันรับรองสิทธิสตรีในหมวดที่ว่าด้วยสิทธิและเสรีภาพของชนชาวไทย ได้เข้าสู่การพิจารณาของสภาฯ เพื่อการลงมติว่าจะรับหลักการของร่างฯดังกล่าวหรือไม่ (วาระที่ 1) คุณหญิงในฐานะสมาชิกสภาฯ จึงได้อภิปรายชี้แจงให้สมาชิกฯ เห็นถึงความจำเป็นที่จะต้องมีการบัญญัติข้อความ “ชายและหญิงมีสิทธิเท่าเทียมกัน”⁶ ให้ชัดเจน แทนที่จะใช้คำว่า “บุคคล” เช่นที่ผ่านมา เพื่อเป็นเป็นการคุ้มครองป้องกันมิให้มีการออกกฎหมายที่มีลักษณะเหลื่อมล้ำและละเมิดสิทธิสตรีในภายหลัง ซึ่งบางส่วนของกรอภิปรายของคุณหญิงมีดังนี้

“... ที่บอกว่า บุคคล ย่อมเสมอกันในกฎหมาย คำนี้เป็นคำที่ซ่อนวัตถุประสงค์ หรือเจตนารมณ์ไว้อย่างหนึ่ง ที่ว่าบุคคลเรานั้นไม่ว่าจะมีสิทธิมีเสรีภาพทำอะไรก็ได้ตามชอบใจต้องมีกฎหมายเขียนเอาไว้ อันนี้ก็เป็นทีที่ทราบอยู่ดี ที่นี้ถ้าสมมุติว่าจะมีกฎหมายออกมาระบุความแตกต่างหรือเหลื่อมล้ำในเรื่องสิทธิของหญิงและชายด้วยแล้วละก็ ย่อมจะทำให้ถ้าหากว่าไม่มีข้อความอันนี้เขียนไว้ให้ชัดว่า ชายและหญิงมีสิทธิเท่าเทียมกัน ...” (สำนักงานเลขาธิการสภาผู้แทนราษฎร, 2521: 34-35)

เมื่อร่างรัฐธรรมนูญของคณะกรรมการร่างฯ ได้ผ่านการลงมติรับหลักการของสภาฯ แล้ว สภาฯ จึงได้ตั้งคณะกรรมการวิสามัญพิจารณาร่างรัฐธรรมนูญขึ้นจำนวน 35 คน เพื่อทำหน้าที่พิจารณา ชัดเกลา ปรับปรุง เพิ่มเติม แก้ไขร่างรัฐธรรมนูญตามคำแปรญัตติและข้อเสนอจากหลายๆ ฝ่าย โดยคุณหญิงนันทกาเป็นสตรีเพียงคนเดียวที่ได้รับเลือกให้เข้าร่วมเป็นกรรมการวิสามัญพิจารณาร่างรัฐธรรมนูญ ซึ่งได้แสดงบทบาทในการต่อสู้ผลักดันสิทธิสตรีด้วยการเสนอให้มีการเพิ่มเติมข้อความ “ชายและหญิงมีสิทธิเท่าเทียมกัน การฝ่าฝืน การจำกัดสิทธิและเสรีภาพ อันเป็นการฝ่าฝืนเจตนารมณ์

⁶ มาตรา 21 ในร่างรัฐธรรมนูญของคณะกรรมการร่างรัฐธรรมนูญที่เข้าสู่การพิจารณาของสภานิติบัญญัติแห่งชาติ ในวาระที่ 1 ความว่า “บุคคลย่อมมีสิทธิและเสรีภาพภายใต้บังคับบทบัญญัติแห่งรัฐธรรมนูญ”

ตามบทบัญญัติแห่งรัฐธรรมนูญจะกระทำมิได้” รวมทั้งเพียรพยายามอภิปรายเพื่อชี้แจงถึงความจำเป็นและความสำคัญของการมีบทบัญญัติที่รับรองสิทธิสตรีด้วยถ้อยคำดังกล่าวในรัฐธรรมนูญ ตลอดจนการอภิปรายตอบข้อซักถามและอภิปรายตอบโต้การอภิปรายคัดค้านของกรรมาธิการวิสามัญฯ คนอื่นๆ ในที่ประชุมคณะกรรมาธิการฯ ตัวอย่างเช่น การอภิปรายชี้แจงเหตุผล เพื่อโต้แย้งการอภิปรายแสดงความเห็นที่ว่า คำว่า “บุคคล” นั้นครอบคลุมทั้งชายและหญิง ตลอดจนเพศอื่นๆ ในสังคมอยู่แล้ว ไม่จำเป็นที่จะต้องระบุคำว่า “ชายและหญิง” ลงไปในร่างรัฐธรรมนูญอีก โดยในกรณีนี้คุณหญิงได้ชี้ให้เห็นว่ารัฐธรรมนูญไทยที่ผ่านมา มักใช้เพียงคำว่าบุคคล ซึ่งทำให้เกิดการจำกัดสิทธิสตรี แต่เมื่อมีการระบุอย่างชัดเจนว่า “ชายและหญิงเท่าเทียมกัน” ในรัฐธรรมนูญฉบับ พ.ศ. 2517 จึงมีการแก้ไขกฎหมายหลายฉบับ อันส่งผลให้สตรีมีสิทธิมากขึ้น อีกทั้งการรับรองสิทธิสตรีอย่างชัดเจนยังเป็นการป้องกันไม่ให้เกิดการออกกฎหมายใหม่มาจำกัดสิทธิสตรี ดังนี้

“... เมื่อเราได้มีการแก้ไขหรือว่าได้ออกรัฐธรรมนูญฉบับปี 2517 และหลังจากนั้น เราก็มีการปรับปรุงกฎหมายหลายฉบับให้สิทธิของผู้หญิงเป็นอะไร ทำอะไร มีสิทธิได้อีกหลายอย่าง ... ก็อาจจะเป็นไปได้ว่าในวันข้างหน้าอาจจะมีการแก้กฎหมายเปลี่ยนแปลงไปว่ากฎหมายชนิดนั้นให้กลับเป็นว่าฝ่ายหญิงไม่มีสิทธิทัดเทียมกับฝ่ายชายก็เป็นได้ เพราะฉะนั้นดิฉันจึงอยากจะให้มีระบุไว้ในนี้ .. (สำนักงานเลขาธิการสภาผู้แทนราษฎร, 2521)

ร่างรัฐธรรมนูญที่ผ่านการแก้ไขปรับปรุงโดยคณะกรรมาธิการวิสามัญพิจารณาร่างรัฐธรรมนูญได้เข้าสู่การพิจารณาของสภาฯ (วาระที่ 2) ซึ่งในร่างฯ นี้ยังคงไม่มีการเพิ่มเติมข้อความซึ่งเป็นการรับรองสิทธิสตรีตามที่คุณหญิงได้เสนอไปในที่ประชุมคณะกรรมาธิการวิสามัญฯ ดังนั้นในการประชุมสภาฯ วาระนี้ คุณหญิงจึงได้แสดงบทบาทในการผลักดันอีกครั้งด้วยการอภิปรายชี้แจงและยกตัวอย่างถึงข้อดีของการมีบทบัญญัติที่รับรองสิทธิสตรี ร่วมกับการอภิปรายของสมาชิกสภาฯ คนอื่นๆ ที่สนับสนุนแนวคิด ทั้งนี้เพื่อโน้มน้าวและผลักดันให้สภาฯ มีมติเพิ่มเติมข้อความอันเป็นการรับรองสิทธิที่เท่าเทียมของสตรี โดยคุณหญิงได้อภิปรายยกตัวอย่างกรณีการแก้ไขกฎหมายกระทรวงยุติธรรมและกฎหมายกระทรวงมหาดไทย ที่เปิดโอกาสให้สตรีสามารถเป็นข้าราชการตุลาการและอัยการได้ เพื่อให้สอดคล้องกับบทบัญญัติรับรองสิทธิสตรีในรัฐธรรมนูญฉบับ พ.ศ. 2517 ความว่า

“... ดิฉันก็ขอกราบเรียนยกตัวอย่างอีกบางประการเพื่อประกอบการพิจารณาของที่ประชุมคือ กระทรวงยุติธรรมก็ได้ออกกฎหมายมาตั้งแต่ปี 2502 ไม่ให้ผู้หญิงเป็นข้าราชการฝ่ายตุลาการ ยกเว้นตุลาการในศาลคดีเด็กและเยาวชน และมายกเลิกกฎหมายกระทรวงเมื่อปี 2518 เปิดให้สตรีเป็นข้าราชการตุลาการได้ ก็โดย อ่างเหตุผลในการยกเลิกกฎหมายกระทรวงนี้ว่าเพื่อให้สอดคล้องกับรัฐธรรมนูญปี 2517 กระทรวงมหาดไทยก็เช่นกัน ...” (สำนักงานเลขาธิการสภาผู้แทนราษฎร, 2521: 183-186)

การอภิปรายนำเสนอและผลักดันให้ร่างรัฐธรรมนูญมีถ้อยคำที่รับรองสิทธิสตรี ต้องเผชิญกับการอภิปรายคัดค้านจากสมาชิกสภาฯ ที่ไม่เห็นด้วย ซึ่งมักยกเอาเหตุผล เช่น ความแข็งแรงและสรีระตามธรรมชาติ ขนบธรรมเนียมประเพณี ความเชื่อและธรรมเนียมทางศาสนาประกอบการอภิปราย (สำนักงานเลขาธิการสภาผู้แทนราษฎร, 2521: 200-203, 230-236) อันสะท้อนให้เห็นถึง

อิทธิพลของระบบคิดแบบชายเป็นใหญ่⁷ ในสภา

เมื่อมีการลงมติ ผลปรากฏว่าข้อเสนอให้ร่างรัฐธรรมนูญมีบทบัญญัติที่เป็นการรับรองสิทธิสตรี ยังคงไม่ได้รับการเห็นชอบจากสภา ทั้งนี้เนื่องจากหลายปัจจัย ได้แก่ การที่สภาหลังคมการเมืองที่มีความเป็นประชาธิปไตยแค่บางส่วน และการที่กองทัพให้ความสนใจเฉพาะบทบัญญัติในมาตราที่จะช่วยส่งเสริมการรักษาสถานะทางการเมืองการปกครองของตนเอาไว้ รวมทั้งอิทธิพลของระบบคิดแบบชายเป็นใหญ่ในสภา⁸ ตลอดจนการขาดกระแสการเคลื่อนไหวรณรงค์ภายนอกสภา ที่เป็นพลังหนุนที่สำคัญ อย่างไรก็ตามถึงแม้ว่าการผลักดันสิทธิสตรีในรัฐธรรมนูญฉบับ พ.ศ. 2521 จะไม่ประสบผลสำเร็จ ก็ไม่ได้ทำให้คุณหญิงนันทกา ยุติหรือละทิ้งการต่อสู้ผลักดันสิทธิสตรีในรัฐธรรมนูญแต่อย่างใด แต่กลับทำให้คุณหญิงได้มีบทเรียน สิ่งสมประสงค์สำหรับเป็นแนวทางในการเคลื่อนไหวผลักดันสิทธิสตรีในรัฐธรรมนูญครั้งต่อไป

บทบาทของคุณหญิงนันทกา ในการผลักดันสิทธิสตรีในกระบวนการร่างรัฐธรรมนูญฉบับ พ.ศ. 2534

รัฐธรรมนูญฉบับ พ.ศ. 2521 ได้ถูกยกเลิก เมื่อคณะรักษาความสงบเรียบร้อยแห่งชาติ (รสช.) ได้ทำการรัฐประหารยึดอำนาจจากรัฐบาลพลเอกชาติชาย ชุณหะวัณ ซึ่งถูกประชาชนต่อต้าน มีมลทิน มัวหมองและหมดความชอบธรรม อันเนื่องมาจากบุคคลในคณะรัฐบาลมีพฤติกรรมที่ส่อไปในทางทุจริตคอร์รัปชัน ต่อมาได้มีการแต่งตั้งสมาชิกสภานิติบัญญัติแห่งชาติขึ้นจำนวน 292 คน เพื่อทำหน้าที่พิจารณาร่างพระราชบัญญัติ จัดทำร่างรัฐธรรมนูญเพื่อใช้บังคับโดยเร็ว ในการนี้มีสตรีได้รับแต่งตั้ง จำนวน 11 คน หนึ่งในนั้นได้แก่ คุณหญิงนันทกา สุประภาตะนันท์ ที่ได้รับแต่งตั้งเป็นสมัยที่สอง โดยในกระบวนการจัดทำร่างรัฐธรรมนูญฉบับนี้ คุณหญิงนันทกาได้เข้าร่วมเป็นทั้งกรรมาธิการร่างรัฐธรรมนูญและกรรมาธิการพิจารณาร่างรัฐธรรมนูญ

เมื่อเปรียบเทียบบทบาทของคุณหญิงนันทกาในการผลักดันสิทธิสตรีในช่วงกระบวนการจัดทำร่างรัฐธรรมนูญฉบับ พ.ศ. 2521 กับบทบาทในการผลักดันสิทธิสตรีในกระบวนการร่างรัฐธรรมนูญฉบับ พ.ศ. 2534 จะพบจุดที่น่าสนใจคือ บทบาทของคุณหญิงในการผลักดันสิทธิสตรีในช่วงกระบวนการร่างรัฐธรรมนูญฉบับ พ.ศ. 2534 ได้ลดระดับความเข้มข้นในการอภิปรายผลักดันลง ทั้งในที่ประชุมคณะกรรมาธิการร่างฯ และที่ประชุมคณะกรรมาธิการพิจารณาร่างฯ ตลอดจนไม่แสดงบทบาทในการอภิปรายผลักดันสิทธิสตรีในที่ประชุมพิจารณาร่างฯ ของสภาฯ ทุกวาระ อีกทั้งยังปรับเปลี่ยนเป้าหมายในการผลักดันสิทธิสตรี จากการนำเสนอผลักดันให้ร่างรัฐธรรมนูญมีบทบัญญัติที่รับรองสิทธิสตรีอย่างชัดเจน

⁷ ระบบคิดแบบชายเป็นใหญ่หรือระบบปิตาธิปไตย (patriarchy) เป็นกรอบความคิดความเชื่อที่ให้คุณค่าแก่เพศชายมากกว่าเพศหญิง เป็นสิ่งที่สังคมและพัฒนาควบคู่มาับวิวัฒนาการในทุกมิติของทุกสังคม จนกลายเป็นรากเหง้าที่ก่อให้เกิดการครอบงำ เลือกรับปฏิบัติและลดคุณค่าของผู้หญิง โดยอาศัยกฎเกณฑ์ กฎหมาย ระเบียบ ค่านิยม ประเพณี ความเชื่อทางศาสนา บทประพันธ์ การศึกษา มาเป็นเครื่องมือในการถ่ายทอดและผลิตซ้ำแนวความคิดความเชื่อที่ยกย่องให้คุณค่ากับเพศชายว่ามีความสามารถและมีความเหนือกว่าเพศหญิงโดยธรรมชาติ ให้สามารถดำรงและมีอิทธิพลอยู่ในสังคมปัจจุบัน

⁸ อิทธิพลของระบบคิดแบบชายเป็นใหญ่ในสภาฯ เห็นได้จากทั้งจำนวนสมาชิกที่เกือบทั้งหมดเป็นชายและการอภิปรายคัดค้านการมีบทบัญญัติที่รับรองสิทธิสตรีในรัฐธรรมนูญที่ผู้คัดค้านมักยกเหตุผล เช่น ความแตกต่างทางสรีระร่างกายโดยธรรมชาติที่แตกต่างกัน กฎเกณฑ์ ประเพณีต่างๆ มาอ้างเพื่อลดคุณค่า ปิดกั้นโอกาส และเลือกปฏิบัติต่อสตรี

ในหมวดที่ว่าด้วยสิทธิเสรีภาพของชนชาวไทย มาสู่การเสนอให้มีเพียงบทบัญญัติอันกล่าวถึงการส่งเสริมสตรีให้มีการเพิ่มพูนคุณภาพชีวิต สถานภาพ และได้รับโอกาสทางการศึกษาอย่างเท่าเทียม ไว้ในหมวดที่ว่าด้วยแนวนโยบายแห่งรัฐแทน⁹ (กองกรรมาธิการ, 2534) อย่างไรก็ตาม การนำเสนอให้ร่างรัฐธรรมนูญมีบทบัญญัติอันกล่าวถึงสตรีในร่างรัฐธรรมนูญ หมวดที่ว่าด้วยแนวนโยบายแห่งรัฐ ถึงแม้ว่าจะถูกอภิปรายในทางคัดค้านอยู่บ้าง แต่ในที่สุดก็ได้รับการลงมติเห็นชอบในที่ประชุมจัดทำร่างรัฐธรรมนูญทุกระดับ

จากการที่ได้ทำการตรวจสอบประมวลข้อมูลหลักฐานต่างๆ ทำให้สามารถวิเคราะห์ได้ว่าการที่ผู้หญิงนั้นตกาลดบทบาทและความเข้มข้นแข่งขันในการอภิปรายผลักดันสิทธิสตรีลง ทั้งยังหันมาแนะนำให้มีบทบัญญัติอันเกี่ยวกับสตรีไว้ในร่างรัฐธรรมนูญหมวดที่ว่าด้วยแนวนโยบายแห่งรัฐแทนหมวดที่ว่าด้วยสิทธิเสรีภาพของชนชาวไทยจนได้รับการลงมติเห็นชอบในที่สุดนั้น เป็นเพราะผู้หญิงมีความรู้ความเข้าใจในข้อกฎหมาย ทั้งยังเคยเข้าร่วมเป็นสมาชิกสภานิติบัญญัติแห่งชาติและเข้าร่วมเป็นคณะกรรมการวิสามัญพิจารณาร่างรัฐธรรมนูญฉบับ พ.ศ. 2521 มาก่อน จึงมีประสบการณ์และบทเรียนอันเกี่ยวกับการผลักดันสิทธิสตรีในร่างรัฐธรรมนูญ ที่ทำให้เล็งเห็นว่าสถานการณ์แวดล้อมในขณะนั้น ได้แก่การที่กองทัพเข้าแทรกแซงและมีอิทธิพลทางการเมืองการปกครอง เห็นได้จากบทบัญญัติหลายมาตราในร่างรัฐธรรมนูญมีลักษณะที่เป็นไปเพื่อเอื้ออำนวยต่อการสืบทอดอำนาจทางการเมืองของคณะ รสช. เช่น การเปิดทางให้ข้าราชการประจำสามารถดำรงตำแหน่งทางการเมืองได้ การให้อำนาจวุฒิสภามาก การเปิดโอกาสให้นายกรัฐมนตรีที่ไม่ต้องมาจากการเลือกตั้ง การมีบทเฉพาะกาลที่คงอำนาจของประธานสภา รักษาความสงบเรียบร้อยแห่งชาติ เป็นต้น โดยเฉพาะการที่สมาชิกสภาฯ ส่วนใหญ่เป็นชาย รวมทั้งการที่กระแสการเคลื่อนไหวเพื่อสิทธิสตรีในรัฐธรรมนูญภายนอกสภาฯ ไม่แรงพอ ซึ่งจะส่งผลให้การเสนอให้มีบทบัญญัติอันเกี่ยวกับสิทธิสตรีในร่างรัฐธรรมนูญหมวดที่ว่าด้วยสิทธิและเสรีภาพเป็นเรื่องที่เป็นไปได้ยาก แต่หากปรับเปลี่ยนข้อความในบทบัญญัติและหมวดที่นำเสนอแล้วจะความเป็นไปได้ที่จะได้รับการเห็นชอบมากกว่า ทั้งนี้เห็นได้จากบางส่วนของคำอภิปรายของหญิงนันทกาที่แสดงให้เห็นถึงการตระหนักในแนวคิดที่ไม่เห็นด้วยของสมาชิกสภาฯ ชาย ซึ่งเป็นเสียงส่วนใหญ่ในที่ประชุม ฯ และในสภานิติบัญญัติแห่งชาติ ความว่า

“ความจริงดิฉันพยายามเขียนให้เบาค่ะ เพราะเกรงว่าฝ่ายชายจะว่าเอา แต่ถ้าอาจารย์สมศักดิ์ ท่านเสนออย่างนี้ดิฉันพอใจ ... คือ พัฒนาความเสมอภาคของ ชายหญิง อันนี้ดิฉันพอใจ แต่ดิฉันไม่กล้าเขียน เพราะกลัวถูกค้าน” (กองกรรมาธิการ, 2534)

การได้มาซึ่งบทบัญญัติที่กล่าวถึงความเสมอภาคของสตรีในรัฐธรรมนูญหมวดที่ว่าด้วยแนวนโยบายแห่งรัฐ หากพิจารณาในแง่ของความสำเร็จในการผลักดันให้รัฐธรรมนูญมีบทบัญญัติที่คุ้มครองและรับรองสิทธิสตรี จะพบว่าผลการผลักดันยังไม่ประสบผลสำเร็จ เพราะบทบัญญัติต่างๆ ในรัฐธรรมนูญหมวดนี้ไม่มีข้อผูกพันทางกฎหมาย เป็นเพียงแนวทางสำหรับการออกกฎหมายหรือกำหนดนโยบาย ขาด

⁹ ในที่ประชุมคณะกรรมการร่างฯ นอกจากหญิงนันทกาแล้ว นายสมศักดิ์ ชุโต เป็นกรรมาธิการอีกคนหนึ่งที่ได้เสนอให้มีการเพิ่มเติมบทบัญญัติอันเป็นการกล่าวถึงสตรีไว้ในร่างรัฐธรรมนูญหมวดที่ว่าด้วยแนวนโยบายแห่งรัฐ ความว่า “รัฐพึงรักษาส่งเสริม และพัฒนาความเสมอภาคระหว่างหญิงและชาย”

สภาพบังคับที่ให้รัฐต้องกระทำ¹⁰ จึงไม่สามารถเป็นหลักประกันสำหรับการคุ้มครองและรับรองสิทธิสตรีได้ ดังนั้นเมื่อกระบวนการร่างรัฐธรรมนูญฉบับใหม่ได้เกิดขึ้นจึงปรากฏการเคลื่อนไหวผลักดันสิทธิสตรีทั้งภายในและภายนอกสภา

บทบาทของคณาภิงนันทกาในการผลักดันสิทธิสตรีช่วงกระบวนการร่างรัฐธรรมนูญฉบับ พ.ศ. 2534 แก้ไขเพิ่มเติม พ.ศ. 2538

ตั้งแต่คณะรักษาความสงบเรียบร้อยแห่งชาติได้ทำการรัฐประหารและเตรียมการร่างรัฐธรรมนูญฉบับ พ.ศ. 2534 กระแสการต่อต้านไม่ยอมรับรัฐธรรมนูญฉบับ พ.ศ. 2534 ในหมู่ประชาชนก็ได้ค่อยๆ ก่อตัวและสะสมเติบโตไปพร้อมๆ กับกระบวนการร่างฯ เนื่องจากบทบัญญัติบางบทมีลักษณะไม่เป็นประชาธิปไตย และยังมีเนื้อหาที่ล่อให้เห็นถึงการปูทางสู่อำนาจทางการเมืองของผู้นำคณะ รสช. ดังที่ได้กล่าวไป โดยกระแสต่อต้านรัฐธรรมนูญได้สะสมและทวีความเข้มข้นขึ้นเรื่อยมา จนนำมาสู่เหตุการณ์ความรุนแรงในช่วงเดือนพฤษภาคม พ.ศ.2535 ภายหลังจากที่หนึ่งในผู้นำคณะ รสช. ได้ขึ้นดำรงตำแหน่งนายกรัฐมนตรี

กระแสต่อต้านและเหตุการณ์ความรุนแรงได้ทำให้ผู้นำจากคณะ รสช. ต้องพ้นจากตำแหน่งนายกรัฐมนตรี มีการแต่งตั้งนายกรัฐมนตรีรักษาการขึ้นเพื่อเตรียมการสำหรับการเลือกตั้งครั้งใหม่ควบคู่ไปกับการดำเนินการแก้ไขรัฐธรรมนูญฉบับ พ.ศ. 2534 ให้มีความเป็นประชาธิปไตยตามคำเรียกร้องของประชาชน โดยกระบวนการแก้ไขรัฐธรรมนูญฉบับ พ.ศ. 2534 นี้ ใช้เวลายาวนาน และมีการแก้ไขถึง 6 ครั้ง ทั้งนี้ในบทความนี้จะกล่าวถึงกระบวนการแก้ไขเพิ่มเติมรัฐธรรมนูญฉบับ พ.ศ. 2534 ในครั้งที่ 5 (ระหว่างพ.ศ.2537-2538) ซึ่งคณาภิงนันทกาได้รับเลือกให้เข้าเป็นหนึ่งในคณะกรรมการวิสามัญแก้ไขรัฐธรรมนูญและมีบทบาทในการอภิปรายนำเสนอในที่ประชุมคณะกรรมการฯ ให้มีการระบุด้อยค่าอันเป็นการรับรองไว้ซึ่งสิทธิสตรี โดยได้ชี้ให้เห็นว่าในกระบวนการร่างรัฐธรรมนูญฉบับที่ผ่านมา ข้อเสนอเกี่ยวกับสิทธิสตรีได้มีการเสนอมามากแล้ว แต่ก็ยังไม่ได้รับการตอบสนอง ที่สำคัญในกระบวนการครั้งนี้ สตรีภายนอกสภาได้มีการเรียกร้องรณรงค์อย่างมากให้มีการรับรองสิทธิสตรีในรัฐธรรมนูญ โดยบางส่วนของ การอภิปรายมีดังนี้

“... คำว่า ชายและหญิงมีสิทธิเท่าเทียมกัน ได้มีการเสนอมามากแล้ว แต่ก็ถูกตัดไป โดยฝ่ายชายถือว่าคำว่าบุคคลย่อมมีสิทธิเท่าเทียมกันนี้ บุคคลก็คือชายและหญิง แต่ว่าในทางปฏิบัติเวลาที่มีการออกกฎหมายออกมาใช้บังคับไม่เป็นธรรมแก่ผู้หญิงมีหลายเรื่องด้วยกัน เพราะฉะนั้นพวกผู้หญิงมีการร้องเรียนกันมากกว่าประโยชน์อย่างอื่นจะใส่เข้าไปในรัฐธรรมนูญ...” (กองกรรมาธิการ, 2537)

เมื่อเปรียบเทียบบทบาทของคณาภิงนันทกาในการผลักดันสิทธิสตรีในกระบวนการจัดทำร่างรัฐธรรมนูญฉบับ พ.ศ.2534 กับบทบาทในการผลักดันสิทธิสตรีช่วงกระบวนการแก้ไขเพิ่มเติมรัฐธรรมนูญฉบับ พ.ศ. 2534 ครั้งที่ 5 จะพบจุดที่น่าสังเกตคือ คณาภิงนันทกาได้หันกลับมาเสนอผลักดันให้

¹⁰ หมวด 5 แนวนโยบายแห่งรัฐ มาตรา 59 ความว่า “บทบัญญัติในหมวดนี้มีไว้เพื่อเป็นแนวทางสำหรับการตรากฎหมายและการกำหนดนโยบายของรัฐ และไม่ก่อให้เกิดสิทธิในการฟ้องร้องรัฐ”

ร่างรัฐธรรมนูญฉบับแก้ไขเพิ่มเติม มีการรับรองสิทธิสตรีไว้ในร่างรัฐธรรมนูญหมวดที่ว่าด้วยสิทธิและเสรีภาพของชนชาวไทย ทั้งยังมีบทบาทในการอภิปรายชี้แจงในที่ประชุมคณะกรรมการฯ ที่ชัดเจนและหนักแน่นขึ้น

หลังจากที่ได้ทำการตรวจสอบวิเคราะห์ข้อมูลหลักฐาน ทำให้พบว่าระบบคิดแบบชายเป็นใหญ่ ยังคงมีอยู่ในที่ประชุมคณะกรรมการฯ ซึ่งเห็นได้จากการอภิปรายคัดค้าน ตัวอย่างเช่น การยกเหตุผลในเรื่องข้อจำกัดด้านสรีระตามธรรมชาติของสตรี อันไม่มีความเหมาะสมจะเข้าเป็นทหารเรือมาได้แย้งข้อเสนอให้มีการรับรองสิทธิสตรี ในขณะที่การอภิปรายของคณหญิงชนทาก็ได้แสดงให้เห็นว่า คณหญิงเองยังคงตระหนักและเล็งเห็นถึงการมีอยู่ของระบบคิดแบบชายเป็นใหญ่ ที่จะมียผลต่อมิติของที่ประชุมคณะกรรมการฯ ความว่า

“... แต่ว่าผลจะเป็นอย่างไรก็ตามแต่ เพราะว่าในรัฐสภาเรามีผู้ชายมากกว่าผู้หญิง ก็นี้ก็จะให้ความกรุณาแก่ผู้หญิง ...” (กองกรรมาธิการ, 2537)

อย่างไรก็ตามถึงแม้ว่าคณหญิงจะตระหนักถึงการมีอยู่ของระบบคิดแบบชายเป็นใหญ่ในสภา แต่ก็เลือกที่จะแสดงบทบาทในการนำเสนอและอภิปรายผลักดันให้มีการรับรองสิทธิสตรีในหมวดที่ว่าด้วยสิทธิและเสรีภาพของชนชาวไทยของร่างรัฐธรรมนูญฉบับแก้ไขเพิ่มเติม จนในที่สุดที่ประชุมคณะกรรมการฯ ได้มีมติเห็นชอบให้มีการเพิ่มเติมข้อความ **“ชายและหญิงมีสิทธิเท่าเทียมกัน”** ไว้ในร่างรัฐธรรมนูญฉบับแก้ไขเพิ่มเติม หมวดที่ว่าด้วยสิทธิและเสรีภาพของชนชาวไทย ทั้งนี้เป็นเพราะสถานการณ์แวดล้อมในขณะนั้นมีความเอื้ออำนวย สามารถเป็นพลังหนุนเสริมที่สำคัญที่ทำให้การนำเสนอประเด็นสิทธิสตรีในที่ประชุมพิจารณาร่างรัฐธรรมนูญประสบผลสำเร็จได้ในที่สุด¹¹ โดยสภาพแวดล้อมดังกล่าว ที่เป็นพลังกดดันให้รัฐสภามีมติเห็นชอบได้แก่ การเคลื่อนไหวรณรงค์อย่างมีพลังขององค์กร กลุ่ม สมาคมสตรีต่างๆ ภายนอกสภา ที่ได้เรียกร้องให้มีการรับรองสิทธิสตรีในรัฐธรรมนูญ โดยมีสถาบันวิจัยบทบาทหญิงชายและการพัฒนาและองค์กรติดตามการดำเนินงานทางการเมืองเรื่องสตรี (ตมส.) เป็นแกนนำสำคัญในการรณรงค์เผยแพร่ประเด็นสิทธิสตรีสู่สาธารณชนและสตรีในภาคต่างๆ รวมทั้งสถานการณ์ทางการเมืองและสังคมภายใน ที่การเมืองภาคประชาชนกำลังมีกระแสสูง ชนชั้นกลางส่วนใหญ่ต่างก็ต้องการการเมืองและรัฐธรรมนูญใหม่ที่มีความเป็นประชาธิปไตยและเปิดโอกาสให้ประชาชนมีส่วนร่วมอย่างแท้จริง ในขณะที่บริบทโลกในช่วงทศวรรษ 2530 องค์กรระหว่างประเทศ องค์กรหลัก เช่น องค์กรสหประชาชาติ และธนาคารโลก กำลังมีนโยบายส่งเสริมประชาธิปไตย โดยเฉพาะประชาธิปไตยแบบมีส่วนร่วม ที่ได้ผลักดันให้รัฐต่างๆ เน้นการมีคุณธรรม จริยธรรม และคำนึงถึงสิทธิมนุษยชนสากลในการปกครอง

¹¹ มาตราที่ 24 ในรัฐธรรมนูญแห่งราชอาณาจักรไทยแก้ไขเพิ่มเติม (ฉบับที่ 5) พ.ศ. 2538 ความว่า “บุคคลย่อมมีสิทธิและเสรีภาพภายใต้บังคับบทบัญญัติแห่งรัฐธรรมนูญ ชายและหญิงมีสิทธิเท่าเทียมกัน การจำกัดสิทธิและเสรีภาพอันเป็นการฝ่าฝืนเจตนารมณ์ตามบทบัญญัติแห่งรัฐธรรมนูญจะกระทำมิได้”

สรุป

ในกระบวนการจัดทำร่างรัฐธรรมนูญฉบับ พ.ศ. 2521 คุณหญิงนันทกา ได้เข้าร่วมเป็นสมาชิก สภานิติบัญญัติแห่งชาติ ซึ่งมีบทบาทหน้าที่เกี่ยวข้องโดยตรงกับการจัดทำร่างรัฐธรรมนูญเป็นครั้งแรก จึงยังขาดประสบการณ์ในสภา ดังนั้นในกระบวนการจัดทำร่างรัฐธรรมนูญฉบับนี้คุณหญิงนันทกาจึงได้แสดงบทบาทในการอภิปรายนำเสนอและผลักดันให้มีการเพิ่มเติมข้อความอันเป็นการรับรองและคุ้มครองสิทธิเสรีอย่างเข้มข้น เต็มเปี่ยมไปด้วยพลังและมีความมุ่งมั่นตั้งใจอย่างสูงในการอภิปรายโน้มน้าวสมาชิกสภาฯ ให้สนับสนุนการรับรองสิทธิเสรีในรัฐธรรมนูญ ในขณะที่สภาพแวดล้อมบริบททางการเมืองและสังคมภายในประเทศไม่เอื้ออำนวยให้ประสบผลสำเร็จ

บทเรียนและประสบการณ์ที่ได้จากการเคลื่อนไหวผลักดันในช่วงการจัดทำร่างรัฐธรรมนูญฉบับ พ.ศ.2521 ได้ส่งผลให้บทบาทในการอภิปรายนำเสนอและผลักดันสิทธิเสรีในกระบวนการจัดทำร่างรัฐธรรมนูญฉบับ พ.ศ.2534 ของคุณหญิงนันทกาเปลี่ยนแปลงแนวทางและลดระดับลงทั้งในแง่ของพลังและบทบาทในการอภิปราย ทั้งนี้เป็นเพราะบริบททางการเมืองและสังคมภายในประเทศในช่วงนี้ไม่แตกต่างจากในช่วงของการจัดทำร่างรัฐธรรมนูญฉบับ พ.ศ.2521 มากนัก โดยมีความคล้ายคลึงกันในเรื่องของการที่กองทัพพยายามแทรกแซงเข้ามามีอิทธิพลทางการเมืองการปกครองโดยอาศัยบทบัญญัติในรัฐธรรมนูญ รวมทั้งอิทธิพลของระบบคิดแบบชายเป็นใหญ่ในสภาฯ ตลอดจนการขาดกระแสการณรงค์สิทธิเสรีภายนอกสภาที่แรงพอมาสันับสนุน อย่างไรก็ตาม ถึงแม้ว่าการเคลื่อนไหวผลักดันนำเสนอประเด็นอันเกี่ยวกับสิทธิเสรีในช่วงจัดทำรัฐธรรมนูญทั้งสองฉบับข้างต้นจะไม่ประสบผลสำเร็จ แต่เมื่อเข้าสู่กระบวนการจัดทำร่างรัฐธรรมนูญฉบับ พ.ศ. 2534 แก้ไขเพิ่มเติม พ.ศ. 2538 คุณหญิงนันทกาได้เปลี่ยนแนวทางการนำเสนอและหันกลับมามีบทบาทในการอภิปรายผลักดันให้มีบทบัญญัติที่เป็นการรับรองและคุ้มครองสิทธิเสรีอย่างเด่นชัดอีกครั้ง จนในที่สุดที่ประชุมพิจารณาจัดทำร่างรัฐธรรมนูญได้มีมติเห็นชอบให้เพิ่มเติมข้อความอันเป็นการรับรองสิทธิเสรีไว้ในร่างรัฐธรรมนูญ ทั้งนี้เป็นเพราะในเวลาอันบริบททางการเมืองและสังคมทั้งภายในและภายนอกประเทศได้เปลี่ยนแปลงมาสู่ทิศทางที่เอื้ออำนวยต่อการได้มาซึ่งการรับรองสิทธิเสรีในรัฐธรรมนูญ โดยบริบทดังกล่าว ได้แก่ สภาพการเมืองภายในที่มีความเป็นประชาธิปไตย และการเคลื่อนไหวรณรงค์อย่างมีพลังของกลุ่มและองค์กรสตรีภายนอกสภา ในขณะที่กระแสประชาธิปไตย โดยเฉพาะประชาธิปไตยแบบมีส่วนร่วม กำลังมีกระแสสูงทั้งภายในและภายนอกประเทศ ซึ่งบริบททางการเมืองและสังคมทั้งภายในและภายนอกเหล่านี้ เป็นปัจจัยผลักดันที่สำคัญที่ช่วยหนุนเสริมให้การนำเสนอให้มีการรับรองสิทธิเสรีในรัฐธรรมนูญของคุณหญิงนันทกาได้รับการพิจารณา ลงมติเห็นชอบในที่สุด

ประโยชน์และข้อเสนอแนะ

บทความนี้ศึกษาการเคลื่อนไหวผลักดันการรับรองสิทธิเสรีในรัฐธรรมนูญ โดยมุ่งให้ความสนใจกับบทบาทของคุณหญิงนันทกา สุประภาตะนันท์ สมาชิกสภาที่เป็นสตรีในการนำเสนอและ

ผลักดันให้ร่างรัฐธรรมนูญมีข้อความอันเป็นการรับรองสิทธิที่เท่าเทียมระหว่างหญิงและชาย ซึ่งประโยชน์ที่ได้จากการศึกษา คือ การเพิ่มพูนองค์ความรู้เกี่ยวกับประวัติศาสตร์สตรีไทยในยุคร่วมสมัย โดยเฉพาะในประเด็นอันเกี่ยวกับการเคลื่อนไหวและการได้มาซึ่งข้อความอันเป็นการรับรองสิทธิสตรีอย่างชัดเจนในรัฐธรรมนูญ อีกทั้งข้อค้นพบที่ได้ยังสามารถเป็นข้อมูลสำหรับผู้สนใจศึกษาเกี่ยวกับบทบาทของสมาชิกสภาที่เป็นสตรีในการผลักดันการยกระดับสิทธิสตรี อย่างไรก็ตามยังมีสตรี ข้าราชการสตรี และสมาชิกสภาสตรี ซึ่งมีความเป็นมาและมีบทบาทที่น่าสนใจสำหรับการศึกษาวิจัยที่เกี่ยวกับการเคลื่อนไหวเพื่อยกระดับสิทธิและสถานภาพของสตรีในสังคมไทย เช่น คุณหญิงอัมพร มีสุข และ ดร. สายสุรี จุติกุล เป็นต้น

บรรณานุกรม

- กฤษณ์มนต์ ทิพย์เศวต. (2534). **สภาพบังคับของบทบัญญัติว่าด้วยแนวนโยบายพื้นฐานแห่งรัฐตามรัฐธรรมนูญ**. วิทยานิพนธ์นิติศาสตรมหาบัณฑิต สาขากฎหมายมหาชน, มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์.
- กองกรรมาธิการ. (2534). **รายงานการประชุมคณะกรรมการร่างรัฐธรรมนูญ ครั้งที่ 19, 13 มิถุนายน 2534.**
- _____. (2534). **รายงานการประชุมคณะกรรมการร่างรัฐธรรมนูญ ครั้งที่ 31, 25 กรกฎาคม 2534.**
- _____. (2534). **รายงานการประชุมคณะกรรมการร่างรัฐธรรมนูญ ครั้งที่ 36, 8 สิงหาคม 2534.**
- _____. (2534). **รายงานการประชุมคณะกรรมการวิสามัญพิจารณาร่างรัฐธรรมนูญ ครั้งที่ 3, 9 กันยายน 2534.**
- _____. (2537). **รายงานการประชุมคณะกรรมการวิสามัญแก้ไขรัฐธรรมนูญ ครั้งที่ 3, 18 เมษายน 2537.**
- จิตติมา พรอรุณ. (2538). **การเรียกร้องสิทธิสตรีในสังคมไทย พ.ศ. 2489-2519**. วิทยานิพนธ์ อักษรศาสตรมหาบัณฑิต ภาควิชาประวัติศาสตร์, จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย.
- ชลิตาภรณ์ ส่งสัมพันธ์. (2549). **เมื่อผู้หญิงคิดจะมีหมวด: การต่อสู้ “ความจริง” ของเรื่องเพศ ในสภาผู้แทนราษฎร**. กรุงเทพฯ : โครงการจัดพิมพ์คปไฟ.
- ชาวิทย์ เกษตรศิริ. **ฯพณฯ ปรีดี พนมยงค์ กับมหาวิทยาลัยวิชาธรรมศาสตร์และการเมือง**. (ออนไลน์). เข้าถึงได้จาก : www.pridi-phoonsuk.org. (วันที่เข้าถึง 29 กันยายน 2557).
- นครินทร์ เมฆไตรรัตน์. (2540). **การปฏิวัติสยาม พ.ศ. 2475**. กรุงเทพฯ : อมรินทร์วิสาหการ.
- นนทพันธ์ ภัคดิผดุงแดน. (2537). **ชีวิตคือการต่อสู้: คุณหญิงสุภัทรา สิงหลกะ**. กรุงเทพฯ : โรงพิมพ์ชวนพิมพ์.
- นภัส กอร์ดอน. (2541). **การวิจัยเอกสารและวิเคราะห์ข้อมูลเกี่ยวกับสตรีไทยในช่วง 2 ทศวรรษ**

- (พ.ศ. 2518-2538). กรุงเทพฯ : สถาบันวิจัยสังคม จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย.
- นันทกา สุประภาตะนันท์. (2535). “ข้อคิดเรื่องความเสมอภาคระหว่างชายและหญิง” ใน อาริยา สันตจิวิตร. บรรณาธิการ. **เครื่องหมายแห่งความรุ่งเรืองคือสถานภาพแห่งสตรี**. กรุงเทพฯ : เรือนแก้วการพิมพ์.
- นิกา ชูโต, วนิดา พูนศิริวงศ์ และพีไล แยมงามเหลือ. (2535). **บันทึกสตรีจุฬาลงกรณ์ มหาวิทยาลัย พ.ศ. 2470-2528**. กรุงเทพฯ : สำนักพิมพ์จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย.
- พรภิรมณ์ เขียวกุล. (2551). **ประวัติศาสตร์ไทยสมัยใหม่ เล่ม 2**. กรุงเทพฯ : โรงพิมพ์ มหาวิทยาลัยรังสิต.
- มาลี พงษ์พงศาวลี. (2551). **ย้อนรอยสิทธิความเป็นคนของผู้หญิง**. กรุงเทพฯ : ออฟเซ็ท.
- ราชกิจจานุเบกษา ฉบับพิเศษ**. (2517). เล่มที่ 91 ตอนที่ 169, หน้า 13.
- _____. (2534). เล่มที่ 108 ตอนที่ 32, หน้า 14.
- _____. (2534). เล่มที่ 108 ตอนที่ 40.
- _____. (2534). เล่มที่ 108 ตอนที่ 216.
- ราชกิจจานุเบกษา**. (2538). เล่มที่ 112 ตอนที่ 7ก. หน้า 2.
- ศิริพร สะโคธนาเนค. (2549). “ผู้หญิงกับวัฒนธรรมอำนาจนิยม” ใน อำนาจ เย็นสบาย. บรรณาธิการ. **48 พรรษา สมเด็จพระเทพรัตนราชสุดาฯ สยามบรมราชกุมารี 48 ปาฐกถา ภูมิปัญญานักคิดไทย**. กรุงเทพฯ : สถาบันวัฒนธรรมและศิลปะ มหาวิทยาลัยศรีนครินทรวิโรฒ.
- สถาบันวิจัยบทบาทหญิงชายและการพัฒนา. (2539). **6 ปี สถาบันวิจัยบทบาทหญิงชายและการพัฒนา**. กรุงเทพฯ : สถาบันวิจัยบทบาทหญิงชายและการพัฒนา.
- สมาคมบัณฑิตสตรีทางกฎหมายแห่งประเทศไทย. (2527). **ที่ระลึกในงานครบรอบของสมาคม บัณฑิตสตรีแห่งประเทศไทย**. กรุงเทพฯ : ม.ป.ท.
- สำนักงานเลขาธิการสภาผู้แทนราษฎร. (2521). **รายงานการประชุมสภานิติบัญญัติแห่งชาติ ครั้งที่ 32, 29 มิถุนายน 2521**.
- _____. (2521). **รายงานการประชุมคณะกรรมการวิสามัญพิจารณาร่างรัฐธรรมนูญ ครั้งที่ 3, 28 กรกฎาคม 2521**.
- _____. (2521). **รายงานการประชุมสภานิติบัญญัติแห่งชาติ ครั้งที่ 57, 12 ตุลาคม 2521**.
- _____. (2521). **รายงานการประชุมสภานิติบัญญัติแห่งชาติ ครั้งที่ 58, 13 ตุลาคม 2521**.
- _____. (2534). **รายงานการประชุมสภานิติบัญญัติแห่งชาติ ครั้งที่ 1, 1 เมษายน 2534**.
- _____. (2534). **รายงานการประชุมสภานิติบัญญัติแห่งชาติ ครั้งที่ 22, 26 สิงหาคม 2534**.
- _____. (2534). **รายงานการประชุมสภานิติบัญญัติแห่งชาติ ครั้งที่ 37, 19 พฤศจิกายน 2534**.
- _____. (2534). **รายงานการประชุมสภานิติบัญญัติแห่งชาติ ครั้งที่ 44, 7 ธันวาคม 2534**.
- _____. (2537). **รายงานการประชุมรัฐสภา ครั้งที่ 1, 31 มีนาคม 2537**.
- _____. (2537). **รายงานการประชุมรัฐสภา ครั้งที่ 1, 13 ตุลาคม 2537**.
- สุชาชัย ยิ้มประเสริฐ. (2551). **สายธารประวัติศาสตร์ประชาธิปไตยไทย**. กรุงเทพฯ : พี.เพรส.

- สุธีรา ทอมสัน. (2537). **สตรีผู้นำการเปลี่ยนแปลง: ก้าวไปสู่สังคมที่มีความเสมอภาคเท่าเทียม ระหว่างหญิงชาย**. กรุงเทพฯ : สถาบันวิจัยบทบาทหญิงชายและการพัฒนา.
- สุธีรา ทอมสัน และ เมทินี พงษ์เวช. (2539). **สิทธิสตรีไทยในรัฐธรรมนูญ**. กรุงเทพฯ : สถาบันวิจัยบทบาทหญิงชายและการพัฒนา.
- สุนทรี อาสะไวย์. (2534). **จุลสารไทยคดีศึกษา: ฉบับพิเศษ วิเคราะห์คำพิพากษารัฐธรรมนูญ 2534**. กรุงเทพฯ : โรงพิมพ์มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์.
- อารียา สินธุจริวัต. (2525). **สิทธิสตรี ประวัติและวิวัฒนาการของการเรียกร้องสิทธิสตรีไทย**. กรุงเทพฯ : เรือนแก้วการพิมพ์.
- _____. (2535). **เครื่องหมายแห่งความรุ่งเรืองคือสภาพแห่งสตรี**. กรุงเทพฯ : เรือนแก้วการพิมพ์.

Translated Thai References

- Arsvai, S. (1991). **A Pamphlet of Thai Khadi sueksa (special edition): Analyzing the origin of 1991 Constitution**. Bangkok : Thammasat University. [in Thai]
- Association of Women Lawyers of Thailand. (1984). **Anniversary souvenir book of Association of Women Lawyers of Thailand**. Bangkok : [n.p.]. [in Thai]
- Chiengul, P. (2008). **Modern Thai history vol. 2**. Bangkok : Rungsit University. [in Thai]
- Division of Committee (1991). **The Constitutional Drafting Committee meeting report 19th, June 13, 1991**. [in Thai]
- _____. (1991). **The Constitutional Drafting Committee meeting report 31st, July 25, 1991**. [in Thai]
- _____. (1991). **The Constitutional Drafting Committee meeting report 36th, August 8, 1991**. [in Thai]
- Division of Committee. (1991). **The Constitutional Drafting Scrutiny Committee meeting report 3rd, September 9, 1991**. [in Thai]
- _____. (1994). **The Constitutional Revision Committee meeting report 3rd, April 18, 1994**. [in Thai]
- Gender and Development Research Institute. (1996). **Six years of the Gender and Development Research Institute**. Bangkok: Gender and Development Research Institute. [in Thai]
- Gordon, N. (1998). **The documentary research and data analysis about Thai women in two decades (1975-1995)**. Bangkok : Chulalongkorn University Social Research Institute. [in Thai]
- Kasetsiri, C. **Pridi Banomyong and The University of Moral and Political**

- Sciences.** (Online). Available: www.pridi-phoonsuk.org. (Accessed 29 September 2014). [in Thai]
- Mektrirat, N. (1997). **The Siamese revolution of 1932**. Bangkok : Amarin wichakan. [in Thai]
- Phakdiphadungdaen, N. (1994). **Life is fight: Khunying Suphatthra Singhonlaka**. Bangkok : Rongphimchuanphim. [in Thai]
- Pornarun, J. (1995). **Women's Rights movement in Thai Society, 1946-1976**. Master of Education Thesis in History, Chulalongkorn University. [in Thai]
- Pruekpongsawalee, M. (2008). **Retracing the human rights of women**. Bangkok : Offset. [in Thai]
- Ratchakitchanubeksa (Royal Thai Government Gazette) special issue.** (1974). Vol. 91 sec. 169, page 13. [in Thai]
- _____. (1991). Vol. 108 sec. 32, page 14. [in Thai]
- Ratchakitchanubeksa (Royal Thai Government Gazette) special issue.** (1991). Vol. 108 sec. 40. [in Thai]
- _____. (1991). Vol. 108 sec. 216. [in Thai]
- Ratchakitchanubeksa (Royal Thai Government Gazette).** (1995). Vol. 112 sec. 7A, page 2. [in Thai]
- Sinthuchariwat, A. (1982). **Women's rights: The history and evolution of women's rights movement in Thailand**. Bangkok : Rueankaeokanphim. [in Thai]
- _____. (1992). **The mark of development is the status of women**. Bangkok : Rueankaeokanphim. [in Thai]
- Skrobanek, S. (2006). "Women and authoritarianism culture." In Yensabai, A. Editor. **48 years of Her Royal Highness Princess Maha Chakri Sirindhorn, 48 lectures of Thai intelligences**. Bangkok: Institute of culture and arts, Srinakharinwirot University. [in Thai]
- Songsamphan, C. (2006). **Truth about Sex: A Public Debate on Sex in the House of Representative**. Bangkok : Khopfai Publishing Project. [in Thai]
- Supraphatanan, N. (1992). "Viewpoint about gender equality." In Sinthuchariwat, A. Editor. **The mark of development is the status of women**. Bangkok : Rueankaeokaphim. [in Thai]
- Tipayasawate, K. (2011). **The Binding Force of the Directive Principles of Fundamental State Policy Under the Constitution**. Master of Law Thesis in Public Law, Thammasat University. [in Thai]

- The Secretariat of the House of Representatives. (1978). **The National Legislative Assembly meeting report 32nd, June 29, 1978.** [in Thai]
- _____. (1978). **The Constitutional Drafting Scrutiny Committee meeting report 3rd, July 28, 1978.** [in Thai]
- _____. (1978). **The National Legislative Assembly meeting report 57th, October 12, 1978.** [in Thai]
- _____. (1978). **The National Legislative Assembly meeting report 58th, October 13, 1978.** [in Thai]
- _____. (1991). **The National Legislative Assembly meeting report 1st, April 1, 1991.** [in Thai]
- _____. (1991). **The National Legislative Assembly meeting report 22nd, August 26, 1991.** [in Thai]
- _____. (1991). **The National Legislative Assembly meeting report 37th, November 19, 1991.** [in Thai]
- The Secretariat of the House of Representatives. (1991). **The National Legislative Assembly meeting report 44th, December 7, 1991.** [in Thai]
- _____. (1994). **The National Assembly meeting report 1st, March 31, 1994.** [in Thai]
- _____. (1994). **The National Assembly meeting report 1st, October 13, 1994.** [in Thai]
- Thomson, S. (1994). **Women acting for change: Towards an equitable society.** Bangkok: Gender and Development Research Institute. [in Thai]
- Thomson, S. and Bhongsvej, M. (1996). **Thai women's rights in Constitution.** Bangkok: Gender and Development Research Institute. [in Thai]
- Yimprasert, S. (2008). **The history of Thai democracy.** Bangkok : P. press. [in Thai]
- Xuto, N. Punsiriwong, W. and Yamngamlua, P. (1992). **Chulalongkorn University Women Graduates B.E. 2470-2528.** Bangkok : Chulalongkorn University. [in Thai]